

ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Досліджуються особливості організації та функціонування церковно-релігійного життя у військових формуваннях Української Повстанської Армії, аналізується правовий статус українського військового духовенства, роль Української Греко-Католицької та Православної церков у духовному відродженні на західноукраїнських землях.

Ключові слова: церква, релігія, Українська Повстанська Армія (УПА), душпастирська служба, капелан, військове духовенство, збройні формуції.

Исследуется особенность организации и функционирования церковно-религиозной жизни в военных формированиях Украинской Повстанческой Армии, анализируется правовой статус украинского военного духовенства, роль Украинской Греко-Католической и Православной церквей в духовном возрождении на западноукраинских землях.

Ключевые слова: церковь, религия, Украинская Повстанческая Армия (УПА), душпастирская служба, капеллан, военное духовенство, священник, вооруженные формирования.

The peculiarities of the formation and functioning of the church-religious life of the military units of the Ukrainian Insurrectional Army are researched. The legal status of the Ukrainian military clergy and the role of the Ukrainian Greek-Catholic Church and Orthodox Church in the ecclesiastical revival on the Western Ukrainian territories are analyzed.

Key words: church, religion, Ukrainian Insurrectional Army, priest service, chaplain, military clergy, armed forces.

Постановка проблеми. Проблема зародження, організації та діяльності душпастирської служби в українських військових формаціях першої половини ХХ ст. найменше досліджена у вітчизняній історіографії. Це зумовлено насамперед тим, що впродовж десятиліть радянська історіографія чіпляла усім державним утворенням в Україні періоду національно-визвольних змагань за незалежність 1917–1920 рр. та їх збройним силам, а також національним військовим формуванням періоду Другої світової війни ярлики «буржуаз-

но-націоналістичних» та «антинародних». Водночас військове духовенство розглядалося з позиції державно-церковних відносин, які визначалися комуністичною ідеологією радянського режиму, власне як і всі священнослужителі «реакційним» класом. Отже, у радянській історіографії, що обслуговувала тоталітарну систему, виразно проявлялися дві характерні тенденції – повне ігнорування або брутальна фальсифікація.

А проте означена проблематика становить тепер не лише науково-пізнавальний інтерес, а й має практичну значимість, коли йдеться про використання набутого досвіду у процесах реформування Збройних Сил незалежної України. Насамперед, вартий уваги такий її аспект, як співвідношення християнських моральних цінностей з обов'язками, які покладаються на воїна, зобов'язаного силовими методами відстоювати суверенітет своєї країни, її національні інтереси. Проблема історії військового духовенства українських збройних формуцій привертає увагу ще й тому, що, незважаючи на значну активізацію досліджень військової історії в сучасній Україні, досі не створено цілісної картини життєдіяльності капеланства армій національних державних утворень ХХ ст.

Стан дослідження. За час незалежності України історіографія збагатилася низкою наукових праць В. Голубка, В. Довбні, М. Кравчука, А. Кентія, В. Литвина, Ю. Павленка, О. Реєнта, І. Срібняка, Я. Тинченка, Б. Якимовича, в яких відтворено невідомі сторінки нашої минувшини. Але, досліджуючи військове будівництво та діяльність збройних сил, сучасні історики поза межами аналізу залишають організацію, структуру, форми і методи діяльності військового духовенства. Лише протягом останніх років з'явилися публікації, присвячені організації і діяльності військових священників. Щоправда Б. Андрусишин, В. Ульяновський лише констатують існування інституту військового духовенства в арміях УНР і Гетьманату. Дещо ширше про військове капеланство пишуть В. Борщевич, В. Марчук, М. Литвин, В. Футулуйчук. Значний внесок у дослідження окремих аспектів проблеми зробили історики діаспори. У цьому контексті передусім заслуговують на увагу праці колишнього капелана о. І. Лебедовича, Л. Шанковського, кілька статей О. Колянчука з Перемишля. Цікаві студії опублікували відомі українські історики з Канади В. Верига, Р. Колісник, о. І. Нагаєвський, М. Небелюк та П. Содоль.

Виклад основних положень. Під час Другої світової війни Українська Повстанська Армія була по суті єдиною збройною форма-

цією, яка боролася за самостійну соборну Українську державу проти окупаційних режимів – гітлерівського і сталінського. Її частини і загони діяли на території Волині, Галичини, Буковини, якийсь час контролювали досить великі терени. УПА користувалася широкою підтримкою українського населення та його духовенства. У ході збройного опору радянському і нацистському тоталітарним режимам керівництво ОУН та командування УПА розраховувало на підтримку духовних провідників народу в особі кліру греко-католицької і православної церков. У зверненнях до населення провідники наголошували, що відстоюють демократію, свободу віри і світогляду, визнають усі релігійні культу, які не суперечать громадянській моралі. У період протистояння з радянським режимом вони акцентували увагу на тому, що воюють проти влади, яка нищить церкви, жорстоко переслідує священнослужителів та вірних [1, арк. 1; 2, арк. 6]. Ці заяви із розумінням сприймалися широким загалом духовенства, особливо із розгортанням після війни процесу ліквідації УГКЦ.

Приділяючи велику увагу політично-виховній роботі серед особового складу армії, командування УПА і провід ОУН усвідомлювали потужний вплив на повстанців церкви, оскільки релігійність населення Західної України була традиційно високою. «Поряд з політвиховниками, – відзначає сучасний історик С. Ткаченко, – важливу роль у створенні належного морально-психологічного клімату в підрозділах відігравали священники, їх вплив на бійців був дуже великим. Священники не входили в штат формувань УПА, але постійно перебували в старшинських і підстаршинських школах; тимчасово – у деяких бойових відділах» [3, с. 225].

Перші збройні формування УПА під найменуванням «Поліська Січ» з'явилися напередодні радянсько-німецької війни під командуванням прихильника уряду УНР в екзилі отамана Тараса Боровця-Бульби. Навесні 1942 р. армія чисельністю до восьми тисяч повстанців набрала антинацистського характеру й спільно із загонами ОУН мельниківського крила контролювала значний район Полісся і Волині. Улітку 1943 р. утворені на Волині збройні формування ОУН бандерівського крила підпорядковували загони Т. Бульби й утворили єдину формуцію УПА з Головною командою, на чолі якої став полковник Роман-Дмитро Клячківський, а також з чіткою структурою. До армії входили чотири бойові групи: «Заграва», «Богун», «Турів», «Тютюнник», які діяли на території Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Командирські кадри готували старшинська («Дружинники») та підста-

ришинська школи. Наприкінці 1943 р. армію очолив генерал Роман Шухевич. У зв'язку із потужним зростанням масштабів повстанського руху і розширенням його території, утворюються групи УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід та УПА-Південь, в яких нараховувалося близько 60 тисяч вояків [4, с. 31–36].

Специфіка партизанської війни проти сильного противника, якими були окупаційні тоталітарні режими, надзвичайно ускладнювала організацію церковно-релігійного життя в формуваннях УПА, забезпечення духовних потреб їх вояків. Частини не мали можливості утримувати капеланів у штаті та створити умови для їх постійної діяльності. Насамперед, не сприяла цьому маневрена тактика бойових дій відділів УПА. Командири не дозволяли собі ризикувати життям священників і навіть, маючи у складі формувань капеланів, намагалися тримати їх подалі від небезпеки, яка, по суті, завжди чигала на повстанців. Отже, постійних душпастирів мали лише старшинські школи «Дружинники» на Волині і «Олені» у Карпатах та деякі тилові частини.

Незважаючи на складні обставини, командири повстанських частин постійно вживали необхідних заходів для задоволення релігійних потреб особового складу. Найбільш поширеним методом було запрошення місцевих парохів у місця дислокації повстанців. Так, командування «Заграви» взяло на облік всіх священників у Костопольському, Степанському, Деражненському, Людвіпольському та інших районах Волині, які контролювали повстанці.

Форми і методи забезпечення духовних потреб повстанців були різноманітні. Обов'язково за участю священників проводилися урочисті Служби Божі з нагоди великих релігійних свят (Різдва, Великодня, Водохреща та інших). Звичайно, командири груп, округ віддавали спеціальні накази з цієї нагоди. Так, 7 січня 1944 р. командир округи «Турів» Юрій Стельмахук, поздоровляючи своїх вояків, писав: «Нехай сьогоднішнє Свято Різдва, що є символом зародження нової ідеї, творцем якої був Переможний Христос, буде Святом Народження нового нашого зусилля духа проти насильства в ім'я вічного нового ідеалу – Воля людині і народу» [5, с. 539]. У такі дні до місць дислокації повстанських частин запрошували священників з найближчих населених пунктів, відправляли літургію. Нерідко священники прибували до повстанців для урочистого прийняття присяги, а також для поховання полеглих бійців і командирів.

У фундаментальному фоліанті Володимира Борщевича «Волинський пам'ятник» вміщено сотні біографічних нарисів про православних священиків Волині, які співпрацювали з УПА та стали жертвами нацистського, радянського та польського терору. Так, 1943 р. за зв'язки з повстанцями були заарештовані і розстріляні нацистами священики Андрій і Володимир Мисечки, Іван Зварич, Венедикт Керницький, Микола Малюжинський, Леонтій Мельник, Андрій Пинкевич, Степан Клубок та багато інших. З великої родини отця Степана в частинах УПА були двоє синів і три дочки, які загинули пізніше від рук енкаведистів, а двох молодших дітей заслано у Сибір [6, с. 213]. Слід відзначити, що значну частку серед повстанців волинської групи УПА-Північ становили місцеві хлопці, а також утікачі з німецького полону вояки Червоної армії, здебільшого з Наддніпрянщини, тобто вихідці з країв традиційно православної церкви. Зрештою, до україномовних священиків автокефальної церкви прихильно ставилися й галичани, серед яких переважали греко-католики.

Командири, а насамперед політвиховники формувань УПА постійно дбали про духовні потреби повстанців. Наказом командувача полковника Д. Клячківського, продубльованого усіма частинами групи УПА-Північ, було визначено постійний час для молитви: ранком у 7.00–7.15 і ввечері 19.45–20.30 [5, с. 206].

Чимало робилося для того, щоб у військових підрозділах укріплювалися постійні капелани. Так, у 1943–1944 рр. у курені Голобенка з військової округи «Турів», яка діяла в районі Маневич, а згодом здійснювала рейди на південний схід, капеланом служив о. Лев. Він не лише опікувався своїми вояками, а й провадив активну політвиховну роботу серед населення. «Добре враження на селян зробив теж наш капелан о. «Лев», що ходив по хатах і розмовляв з селянами», – згадував один з вояків куреня В. Новак [5, с. 110–111].

Багато уваги приділяв забезпеченню релігійних проблем повстанців командир групи УПА-Захід (1944–1949) генерал Василь Сидор. Він постійно вимагав від служби політвиховання знаходити можливість для душпастирської праці серед вояцтва священиків греко-католицької церкви, оскільки майже всі вояки цієї формації були вихідцями з Галичини. Однак несприятливі обставини не дозволяли укомплектувати капеланами повстанські формування, хоч у деяких з них були військові священики, які добровільно вступали до УПА. Серед них був парох з Турківщини о. Володимир Рибалта. Як військовий капелан

цей отець правив польові Служби Божі, сповідав, проводив поховання, підтримував у своїх проповідях морально-бойовий дух вояків УПА.

В історію визвольної боротьби УПА проти радянського тоталітарного режиму вписано ім'я капелана Лемківського куреня групи «Сян» Андрія Радя («Яворенка»), який впродовж трьох років (1944–1947) діяв у лавах повстанців. Уродженець с. Коровників біля Перемишля, він закінчив духовну семінарію й душпастирував у с. Кривому на Лемківщині, був активним громадським діячем, організатором і керівником товариств «Просвіта», «Сокіл» та ін. Улітку 1944 р. вступив до УПА, у нелегких партизанських зв'язках завжди був поруч з вояками, підтримував їх морально-бойовий дух. За завданням генерала Р. Шухевича повстанська група восени 1947 р. здійснювала рейд через Австрію на Захід. В одній із сутичок з підрозділом КДБ «СМЕРШ» капелан потрапив у полон. Згодом відбув десять років заслання й помер на Рогатинщині [7, с. 18–19].

Деякий час у повстанському таборі відомого успішними діями куреня під командуванням Василя Андрусика, згодом командира тактичного відтинку «Чорний ліс», перебував як капелан о. Микитюк. Цей курінь вів бойові дії як проти нацистів, так і проти більшовиків вважався одним з кращих у групі УПА-Захід. У цьому була й чимало заслуга капелана. Промовляючи з нагоди Великодня 1945 р. перед українськими партизанами, він, зокрема, наголошував: «Ви покинули рідну стріху, батьків, матерів і віддайте себе всеціло одній великій справі. Вам випала честь і обов'язок здобувати Україні волю. Вірно сповнюйте накази проводу до переможного кінця! Хай Вас Господь Бог благословить на святе діло. Христос воскрес. Воскресне Україна!» [8, с. 134].

За сприятливіших умов душпастирував капелан старшинської школи УПА «Олені» у 1944–1945 рр. о. Роман Хомин («Рафаїл»). Порядок, запроваджений досвідченим командиром Федором Польовим, дозволяв курсантам задовольняти релігійні потреби в місці постійної дислокації – важкодоступному для енкаведистів. До речі, заступником начальника школи був Ярослав Вітовський, син легендарного січовика, організатора і керівника Першолистопадового 1918 р. зриву в Галичині та першого військового міністра ЗУНР Дмитра Вітовського. Згодом у 1946 р. пораненим Ярослав потрапив до рук НКВС, які доповіли про це безпосередньо М. Хрущову. Мужній повстанець загинув у львівській тюрмі.

Висновки. Активна участь духовенства УГКЦ у русі опору впровадженню у західних областях сталінського тоталітарного режиму стала однією з головних підстав для вжиття термінових заходів радянськими влади з метою ліквідації непокірної церкви невдовзі після смерті митрополита Андрея Шептицького в листопаді 1944 р. Вже навесні наступного року були арештовані та ув'язнені всі ієрархи церкви на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Розгорнулася широкомасштабна кампанія насильницького навернення духовенства і кліру УГКЦ у православ'я. Це послабило участь духовенства у праці безпосередньо в загонах УПА, які до того ж в ті роки перейшли до нової тактики дій невеликими маневреними підрозділами. Значна кількість священників, які чинили спротив переходу у православ'я, були заарештовані і за стандартними звинуваченнями у співпраці з рухом опору ОУН–УПА засилялися на тривалі терміни у концтабори ГУЛАГу.

Проте, і у катакомбний період існування, після Львівського собору 1946 р. греко-католицьке священицтво, а нерідко й ті, хто прийняв православ'я, надавали допомогу осередкам ОУН і загонам УПА усіма можливими способами до середини 1950-х р.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 3836. УПА–Захід. – Оп. 1. – Спр. 16.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 3838. УПА–Північ. – Оп. 1. – Спр. 79.

3. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы / С. Ткаченко. – Минск; М., 2000. – 510 с.

4. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. / А.В. Кентій. – К., 1999. – 218 с.

5. Див.: Літопис УПА: нова серія: у 12 т. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – 724 с.

6. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині, 1944–1950 рр. / В. Борщевич. – Луцьк, 1997. – 213 с.

7. Місіонар (Львів). – 1999. – Ч. 13.

8. Див.: Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т. 3. – 272 с.